

การจัดการหนี้สินทางพระพุทธศาสนา Liability management by Buddhism

ดร.นิกร ยานินตา

อาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์ลำพูน

nikornyainta@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งหมายเพื่อการวิเคราะห์และเสนอแนะการจัดการหนี้สินทางพระพุทธศาสนา จากการศึกษาพบว่า การจัดการหนี้สินตามหลักทฤษฎีธรรมมีกัตถประโยชน์เป็นหลักธรรมที่นำมาซึ่งความสุขของมนุษย์ และสามารถสัมผัสความสุขได้ในปัจจุบันชาติ ประกอบด้วย 4 ประการ ได้แก่ อุทธานัมปทา คือ ความขยันในการแสวงหาทรัพย์สิน อารักขสัมปทา คือ การรักษาทรัพย์สินที่แสวงหาได้แล้ว กัลยาณมิตตตา คือ การเลือกคบหากับผู้มีคุณธรรม และสมชีวิตา คือ การใช้ชีวิตอย่างพอเพียง จึงควรให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ตระหนักและนำไปสร้างเป็นนโยบาย และแผนงานสำหรับการป้องกันหนี้สินของประชาชนโดยการส่งเสริมความขยัน ช้นแข็ง การรู้จักการออมทรัพย์สิน การเลือกคบเพื่อนที่ดี และการอยู่อย่างพอเพียง

Keyword : การจัดการหนี้สิน, พระพุทธศาสนา.

Abstracts

This article aims to analyze and propose Liability management by Buddhism. The study found that Liability management activities by Ditthachammikatttha is taking advantage of the principles that lead to human happiness. And can experience joy even in the current incarnation includes four aspects: Utthanampada is diligence in acquiring the property Arakkhasampada is to maintain the property, Kalyanamittata is a selection of associating with people who have integrity, and Samaivta is to live with sufficiency. The relevant authorities should be aware of and to create a policy. And plans for the protection of the public debt by promoting conscientious about saving the property, choosing good friends and living with sufficiency.

Keyword : Debt Management, Buddhism.

บทนำ

การเปลี่ยนแปลงของโลกอย่างรวดเร็วในปัจจุบันทำให้มนุษย์ต้องมีการปรับตัวเพื่อการดำรงชีวิตให้อยู่รอดในแต่ละวันโดยการสร้างความสะดวกสบายผ่านการใช้เงินเป็นทุนในระบบตลาดเสรีหรือระบบทุนนิยม ซึ่งหมายความว่าในปัจจุบันโลกได้ใช้เงินเป็นตัวแทนเพื่อการซื้อขายทรัพยากรทั้งหมด ซึ่งหากใครมีทุนน้อยหรือมีเงินน้อยจะเกิดความทุกข์ในการดำเนินชีวิตหรือประกอบอาชีพอย่างยากลำบาก ทำให้มนุษย์ทุกคนต่างทำงานอย่างหนักเพื่อแลกกับการได้เงินมาจุนเจือตนเองและครอบครัวให้ได้รับนั้นความสุขอรรถภาพของแต่ละคน แต่กระนั้น

ผู้คนจำนวนไม่น้อยที่ไม่สามารถใช้ความสามารถ ศักยภาพของตนเองให้ก้าวทันต่อโลกยุคปัจจุบันทำให้เกิดความลำบากในการชีวิตจึงต้องกู้หนี้ยืมสิน จนไม่สามารถจะปลดเปลื้องหนี้สินที่มีอยู่หมดไป พร้อมทั้งหนี้วงจรของหนี้ใหม่ก็คืบคลานเข้ามาจนกลายเป็นปัญหาของสังคมไทยในปัจจุบัน เพราะฉะนั้น หนี้สินจึงเป็นมวลรวมของคุณภาพชีวิตและความสุขในการดำเนินชีวิต หากคนไทยในประเทศมีหนี้สินมากก็ทำให้ทราบว่าคุณภาพชีวิตและความสุขของคนไทยลดน้อยลงหรือไม่มีความสุขนั่นเอง ซึ่งสามารถสะท้อนออกมาให้เห็นกันได้หลายทาง ทั้งดัชนีชี้วัดความสุขที่สำรวจตรวจตรากันออกมาเป็นตัวเลขและผลวิเคราะห์ และการสำรวจเงินในกระเป๋าเกี่ยวกับภาระรายจ่ายกับหนี้สิน ซึ่งตัวเลขล่าสุด ศูนย์พยากรณ์เศรษฐกิจและธุรกิจ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย เปิดเผยผลสำรวจสภาพหนี้ครัวเรือนระหว่างวันที่ 14-20 กรกฎาคม 2557 พบว่า มีปัญหารุนแรงมากที่สุดนับตั้งแต่ได้สำรวจเมื่อปี 2549 หรือในรอบ 9 ปี โดยภาระหนี้ของครัวเรือนในปี 2557 คิดเป็นสัดส่วน 74.8% ซึ่งเพิ่มขึ้นจากปีก่อนที่มีสัดส่วน 64.6% และจำนวนหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือนอยู่ที่ 219,158.20 บาท เพิ่มขึ้นจากปีก่อน 16.1% แบ่งเป็นหนี้ในระบบ 50.1% และหนี้นอกระบบ 49.1% (มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย, 2557) แนวโน้มหนี้ครัวเรือนไทยในปี 2558 คาดว่าจะยังขยับเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง (ศูนย์วิจัยกสิกรไทย, 2559) ซึ่งเป็นผลมวลรวมความทุกข์ของสังคมที่จะต้องดิ้นรนเพื่อหาเลี้ยงปากท้องอย่างไม่ที่สิ้นสุดโดยเฉพาะคนยากจนไม่มีต้นทุนจึงต้องรับสภาพแห่งชะตากรรมกับปัญหา อุปสรรคต่างๆ ที่เข้ามาอย่างต่อเนื่องก็เพราะคนไทยยังขาดบางสิ่งบางอย่างไปจากการดำเนินชีวิตนั้น

ปัญหาชีวิตของสังคมไทยที่เป็นอุปสรรคในการดำเนินชีวิต เพราะขาดหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือ 1) การขาดความพากเพียรในการทำกรงานหรือการศึกษา 2) การไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ มีการใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือยเกินความจำเป็น 3) มีการคบคนพาลเป็นเพื่อน ชอบแนะนำไปในทางที่ผิด หรือ ที่ไม่ควร อาทิเช่น แนะนำให้ไปเล่นการพนันให้ไปลักขโมยให้กินยาบาให้เสพยาไปไปสู่การผิดครา อนาคต ปัญหาเหล่านี้ถือว่าอุปสรรคในการดำเนินชีวิต และ 4) มีการใช้จ่ายทรัพย์เกินฐานะ ใช้ชีวิตให้ไปตามกระแสนิยมของความต้องการ (ตัณหา) และไม่รู้จักเพียงพอ ไม่พอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่เกิดความอยากได้อะไรก็อยากได้ (โลภ) เกินฐานะของตนจึงทำให้เกิดปัญหาในการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทย (ศูนย์วิจัยกสิกรไทย, 2559) นอกจากนี้ยังมีหลักการเว้น อบายมุข 6 หลัก โภควิภาค 4 หลัก โภคอาทิยะ 5 หลัก สันโดษ 3 หลัก มัตตัญญูตา กุลจิรัฏฐิติธรรม 4 ที่สามารถนำมากำหนดเป็นหลักการจัดการหนี้สินได้ เพราะฉะนั้น ปัญหาและอุปสรรคเหล่านี้ก่อหนี้สินอย่างมากมายที่ถูกขนานว่าก่อความทุกข์ให้กับมนุษย์ในปัจจุบันอย่างมาก โดยเฉพาะหนี้สินประเภทเงินทองที่ไปกู้มาเพื่อดำเนินกิจกรรมอย่างหนึ่งอย่างใด และต้องชดใช้ทรัพย์สินนั้นตามจำนวนพร้อมทั้งดอกเบี้ยจำนวนหนึ่งที่ผู้ให้กู้ได้ระบุไว้ซึ่งกลุ่มเกษตรกร กลุ่มชาวนา กลุ่มชาวไร่ กลุ่มชาวนา กลุ่มผู้ใช้แรงงานทั่วไป และกลุ่มอื่น ๆ ที่ต้องการเงินทองมาเติมเต็มความสะดวสบายให้กับตนเองและครอบครัวจนคนไทยเป็นสังคมที่มีหนี้สินมากมายมหาศาล ดังนั้น ผู้เขียนจึงเห็นว่า สังคมไทยนั้นเป็นสังคมที่มีพระพุทธศาสนาอยู่ชี้แนะแนวทางและวิถีปฏิบัติเพื่อลดความอยากได้ อยากมี อยากเป็นล้วนเกิดมาจากแรงแห่งตัณหาแทบทั้งสิ้นหากสามารถลดความต้องการต่าง ๆ ได้มากเท่าไรก็จะสามารถลดหนี้เพื่อทรัพย์สินได้มากขึ้นเพียงนั้นโดยมีการแสวงหาอย่างถูกต้อง การรักษาอย่างปลอดภัย การเลือกคบมิตรที่ดี และการใช้ชีวิตอย่างสมถะพอเพียงตามฐานะของตน จนนำไปสู่การจัดการหนี้สินตามแนวทางพระพุทธศาสนาต่อไป

การทบทวนหลักพุทธธรรมสำหรับการจัดการหนี้สิน

หลักพุทธธรรมสำหรับการจัดการหนี้สินเป็นคำสั่งสอนที่ต้องการให้ชาวพุทธศาสนาทุกคนได้มีความสุขบนพื้นฐานของความพอดี มีการจนเจือ ช่วยเหลือสังคมบ้าง แต่ไม่ทำให้ตนเอง และครอบครัวเกิดความเดือดร้อนที่เรียกว่า ไม่เบียดเบียนตนเอง และไม่เบียดเบียนผู้อื่นก็ถือว่า มีจริยธรรมสำหรับชาวพุทธศาสนา ดังนั้น การทบทวนวรรณกรรมที่เป็นคำสั่งสอนเกี่ยวกับการจัดการหนี้สินของประชาชนสามารถทำให้เห็นภาพของโอกาสและแนวทางได้มากยิ่งขึ้นสำหรับคนไทยหรือสังคมได้มีตัวเลือกสำหรับนำพาตนเองและครอบครัวไปสู่ความสุขในการดำเนินชีวิตตามอรรถภาพที่ควรจะมี เช่น หลักการเว้น อดายมุข 6 หลักโภควิภาค 4 หลักโภคอาทิยะ 5 หลักสันโดษ 3 หลักมัตตัญญูตา กุลจิรัฏฐิติธรรม 4 เป็นต้น หลักเหล่านี้สามารถกำหนดเป็นแนวทาง เป็นนโยบาย แผนงาน และกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อการจัดการหนี้สินให้กับประชาชนได้แทบทั้งสิ้น แต่บทความฉบับนี้ผู้เขียนมีความตั้งใจจะนำเสนอไว้เพียงหลักเดียวเท่านั้นเพราะเห็นว่า สามารถนำไปสู่การจัดการหนี้ได้อย่างเป็นรูปธรรมมากที่สุด พร้อมทั้งเป็นที่รู้จักของนักวิชาการและประชาชนโดยทั่วไปที่เรียกว่า หลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ หรือที่เรียกว่า หัวใจเศรษฐกิจ มีคำย่อว่า อุ อา กะ สะ เท่านั้น ดังต่อไปนี้

หลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์หมายถึง หลักที่กล่าวถึงประโยชน์ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นหลักประกันของคุณลักษณะเศรษฐกิจหรือผู้จะร่ำรวยได้ในปัจจุบันชาติ ที่สามารถเอื้ออำนวยความสุขตามอรรถภาพในชีวิตนี้ที่มนุษย์ทั่วไปสามารถสัมผัสถึงหลักคำสั่งสอนที่เป็นจริงได้โดยไม่รอผลในชาติต่อไปประกอบด้วย 4 ประการ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 23 ข้อที่ 54 : 340) ได้แก่

ลักษณะของเศรษฐกิจที่ 1 อุภูฐานสัมปทา คือ ความขยันในการแสวงหาทรัพย์สิน ทางพระพุทธศาสนาเชื่อว่าความขยันขันแข็งในการแสวงหาทรัพย์สินสมบัติจะต้องได้มาด้วยความบริสุทธิ์ ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่น สามารถประกอบอาชีพโดยสุจริตซึ่งเป็นฐานที่สำคัญ หรือการทำงานอย่างไม่มีผิดกฎหมายบ้านเมือง แต่กระนั้น การทำงานเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์สินนอกจากนี้ถูกต้องแล้วยังจะต้องมีความขยัน อดทนต่อการทำงานในระยะเวลาเท่าที่ตนเองจะสามารถอดทนได้ ไม่มีความขี้เกียจคอยอ้างเหตุผลต่าง ๆ นานาเพื่อหลบเลี่ยงการทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในปัจจุบันจะมีการทำงานที่เรียกว่า เงินความขยัน เงินโบนัส เงินนอกเวลางาน เงินพิเศษ เป็นต้น เงินเหล่านี้แสดงถึงความขยันทั้งหมดเพราะหมายถึงการทำงานเกินระยะเวลาที่กำหนด สามารถเพิ่มจำนวนของทรัพย์สินได้มากขึ้น ซึ่งมีตัวย่อว่า อุ เป็นลักษณะของเศรษฐกิจที่ 1

ลักษณะของเศรษฐกิจที่ 2 อารักขสัมปทา คือ การรักษาทรัพย์สินที่แสวงหาได้แล้ว ซึ่งเป็นการคุ้มครองป้องกันมิให้ทรัพย์สินที่แสวงหาได้สูญหายไปโดยไม่เป็นประโยชน์ หากมีการลงทุนจะต้องคิดหาวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้ได้มากกว่าการลงทุนไป ซึ่งส่วนใหญ่ที่คนไทยมักมีปัญหาก็ตรงที่การรักษาทรัพย์สินที่หามาได้ แต่ขาดวิธีการเก็บรักษาให้คงอยู่ได้นานที่สุด เมื่อมีเงินหรือทรัพย์สินมักจะหลงไหลไปในส่วนความสุขเฉพาะหน้าต่างก็ใช้จ่ายอย่างลืมหืมตา จนในที่สุดกลายเป็นการหาเข้ากินค่า ในลักษณะดังกล่าวย่อมไม่สามารถที่จะเข้าลักษณะเป็นเศรษฐกิจได้ เพราะไม่รู้จักเก็บ ไม่รู้จักออกทรัพย์สินที่แสวงหาได้นั่นเอง ซึ่งมีตัวย่อว่า อ เป็นลักษณะของเศรษฐกิจที่ 2

ลักษณะของเศรษฐกิจที่ 3 กัลยาณมิตตตา คือ การเลือกคบหากับผู้มีศีลธรรม คุณธรรม แต่สังคมปัจจุบันจะหากัลยาณมิตรที่ดีต่อกันมิใช่เรื่องง่าย ๆ จึงต้องมีความระมัดระวังตัวเองให้มากที่สุด แม้ว่าจะรู้จักเพื่อนสนิทมานาน

มากก็ตาม แต่จิตใจคนย่อมเปลี่ยนแปลงไปได้ทุกวินาทีด้วยเช่นกัน ทำให้คาดเดาได้ยากมา แต่กระนั้น การรู้จักที่เลือกคบเพื่อนหรือกัลยาณมิตรไม่ได้ซับซ้อนอะไรมากมาย เพียงแต่ต้องตั้งสติในการสมาคม ร่วมสนทนา หรือไปไหนมาไหนด้วยกันเพราะเพื่อนที่ไม่ดีย่อมชักนำเราไปในทางที่ไม่ดี ชักนำไปให้เสียทรัพย์ได้ง่าย หรือแม้การชักชวนไปทำสิ่งชั่วก็เป็นได้ด้วยเช่นกัน พระพุทธองค์จึงทรงตรัสถึงเรื่องไว้มากกว่า หากจะมีเพื่อนหรือกัลยาณมิตรควรที่จะเลือกคบหาผู้ที่มีศีล และทิวฐิเสมอกัน รวมทั้ง มีศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญาเสมอกัน ซึ่งมีตัวอย่างว่า ก เป็นลักษณะของเศรษฐีที่ 3

ลักษณะของเศรษฐีที่ 4 สมชีวิตา คือ การใช้ชีวิตอย่างพอเพียง ไม่สุรุยสุหรั่งจนเกินไปที่ไม่ทำให้เกิดหนี้สินล้นพ้นตัว โดยเฉพาะความอยากได้ที่เกินตัวเองที่ไม่มองถึงฐานะทางการเงินว่าจะสามารถผ่อนหรือจัดการหนี้สินได้หรือไม่ ซึ่งเป็นประเด็นใหญ่มากสำหรับสังคมไทยในปัจจุบันที่ไม่ได้มองถึงศักยภาพการจ่ายหนี้ แต่มองถึงความต้องการและการตอบสนองต่อค้นหา ความอยากได้เป็นที่ตั้ง ทำให้เกิดระบบการผ่อนผันสิ่งต่าง ๆ ถึงแม้ว่าจะไม่จำเป็นมากมายก็ตาม ดังนั้น การดำเนินชีวิตของคนจึงเต็มไปด้วยความประมาทในชีวิตและทรัพย์สินถึงแม้ว่าจะหามาได้มากเท่าไรก็ไม่สามารถสร้างความร่ำรวยให้กับตนเองได้เพราะการใช้จ่ายขึ้นอยู่กับความต้องการเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น ผู้ที่จะเศรษฐีได้ก็ต้องรู้จักหลักการดำเนินชีวิตอย่างฉลาดปราศจากความประมาทในทุก ๆ ด้านมีความสันโดษ พอเพียงต่อทรัพยากร มีความประหยัด รู้จักอดออม และมีความคุ้มค่าของการได้มาซึ่งสิ่งนั้นที่เสียเงินไปแลกมา เป็นต้น ซึ่งมีตัวอย่างว่า ส เป็นลักษณะของเศรษฐีที่ 3

จึงกล่าวได้ว่า หลักทิวฐธัมมิกัตถประโยชน์ เป็นหัวใจเศรษฐีอันมีวิธีการระบุถึงการจัดการหนี้สินที่มีอยู่พร้อมกับการตั้งต้นในสร้างฐานะของตนเองไปสู่การเป็นเศรษฐีในอนาคต ที่เห็นผลได้ในปัจจุบันชาตินี้ก็ต้องรอไปจนชาติหน้า ย่อมเอื้อประโยชน์ในปัจจุบันเป็นสำคัญเพราะเมื่อการแสวงหาทรัพย์สินจนได้มาแล้ว ก็จะต้องรู้จักวิธีเก็บรักษามิให้ถูกทำลายไปโดยง่าย หรือสูญเสียไปโดยง่าย อีกทั้งการเลือกคบเพื่อนที่ดี ที่ไม่นำพาตนไปสู่หายนะทางการเงินที่เรียกว่า กัลยาณมิตรย่อมเป็นวิธีการโดยอ้อมมิให้ทรัพย์สินเสียไปโดยมิใช่เหตุ และการใช้ชีวิตอย่างราบเรียบราบรื่น สันโดษ มัธยัสถ์ แต่ไม่ขัดสน มีความพอเพียงบนฐานของความเดือดร้อน เป็นต้น เมื่อองค์ประกอบการเป็นเศรษฐีเป็นอย่างนี้ขั้นตอนต่อไปจะนำสู่การกระบวนกรจัดสรรหนี้สินที่มีอยู่โดยยึดหลักโภควิภาค (พระพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546 : 128) ซึ่งเป็นหลักการจัดการหนี้สินด้วยวิธีการแบ่งทรัพย์สินออกเป็น 4 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 ดูแลตน ดูแลครอบครัว ทำประโยชน์ส่วนรวม มีการบริจาคให้กับองค์กรการกุศลให้กับสาธารณประโยชน์ ให้กับวัดในพระพุทธศาสนา และ ส่วนที่ 2 การลงทุนเป็นไว้ 2 ส่วน ประกอบด้วยส่วนที่เป็นการลงทุนเพื่อการล้างหนี้สิน และส่วนที่สองเป็นการลงทุนการประกอบอาชีพของตนเองให้เกิดความก้าวหน้าต่อไป และ ส่วนที่ 3 เก็บไว้เผื่อยามจำเป็น เก็บไว้ 1 ส่วน เช่น อุบัติเหตุ เจ็บไข้ได้ป่วย เป็นต้น

วิเคราะห์และอภิปรายผลแนวคิดการจัดการหนี้สินทางพระพุทธศาสนา

หลักคิดทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการจัดการหนี้สินของชาวพุทธศาสนามาจากคำสั่งสอนที่สามารถนำไปปฏิบัติได้ แต่กระนั้น หากจะตั้งธงว่าทำไมคำสั่งสอนเหล่านี้จึงยังไม่สามารถนำไปสู่ระบบภาควิชาการหรือปฏิบัติการได้ คงต้องมีเหตุบางอย่างที่ดีพอ สำหรับการอธิบายให้เหมาะสมและสอดคล้องกับปัจจุบันมากยิ่งขึ้นเพื่อคุณค่าทางคำสอนที่จะสามารถเป็นแนวทางที่ดีให้กับทางเลือกของชาวพุทธในประเทศไทยที่ยังคงแสวงหาแนว

ทางการใช้หนี้สินตามแบบที่รัฐบาลหรือโลกตะวันตกกำหนดให้เดินตามสิ่งที่กำหนดไว้ซึ่งไม่สามารถจะนำพาให้ชาวพุทธหมดหนี้สินได้อย่างยั่งยืน แต่กระนั้นการปลดหนี้สินก็เชื่อว่าอาศัยเพียงหลักการเดียวก็สามารถแก้ไขปัญหาก็ได้เพราะเกี่ยวโยงภาคพฤติกรรมของคนไทยที่ยังคงให้ค่าของอบายมุขมากกว่าการมองถึงอนาคตอันใกล้ซึ่งตัวชีวิตสิ่งนี้ก็คือการท่องเที่ยวในยามราตรีอันเป็นกลยุทธ์การตลาดของนายทุนเพื่อเพิ่มอัตราการขายอบายมุขให้กับทุกกลุ่มชนไม่ว่าแม้แต่เด็กเยาวชนถึงแม้ว่าจะมีกฎหมายห้ามก็ตาม ก็ยังเป็นทำรายได้ให้กับผู้ประกอบการทั้งรายย่อยและรายใหญ่เป็นกอบเป็นกำทั่วทุกมุมของประเทศนี้ เพราะฉะนั้น การปลดหนี้สินหรือการจัดการหนี้มุมมองทางพระพุทธศาสนากับความสำคัญในสิ่งที่เชื่อมโยงถึงกันอย่างน้อย 2 จุดใหญ่ๆ ได้แก่ จุดที่ 1 พฤติกรรมการบริโภคทรัพยากร และการใช้ทรัพยากรอย่างไร้ขีดจำกัดของตนเอง ซึ่งบางคนติดเหล้า ติดการพนัน ติดยาเสพติด ติดเที่ยวกลางคืน ติดของใช้ฟุ่มเฟือย เป็นต้น พฤติกรรมเหล่านี้ทำให้จมไปสู่ความหายนะของชีวิต และจุดที่ 2 ขาดระบบการจัดการหนี้สิน เพราะสังคมไทยมิใช่สังคมประกอบธุรกิจที่มุ่งเอาผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นที่ตั้งนอกเหนือจากนายทุนรายย่อย และรายใหญ่ แต่หากเป็นเกษตรกรทั่วไป หรือผู้ทำงานในภาคโรงงานอุตสาหกรรม ย่อมขาดโอกาสในการใช้หนี้สินทั้งในระบบและนอกระบบเพราะฐานรายรับและรายจ่ายไม่สมดุลกันทำให้เกิดการสะสมของหนี้จนยากที่จะทำให้หนี้หมดไปได้เพราะขาดระบบการจ่ายหนี้ที่ผูกติดกับคักของนายทุน

การจัดการหนี้สินทางพระพุทธศาสนาแม้จะมีภาคีตอนหนึ่งระบุว่า “อิณา ทานํ ทุกํ โลกํ” แปลว่า การเป็นหนี้ มีความทุกข์อย่างยิ่ง ความหมายของภาคีดังกล่าวจะเป็นผลของการก่อหนี้ไว้แล้วทางมุมมองของพระพุทธศาสนาย่อมให้คำตอบเชิงการป้องกันและแก้ไขปัญหาเชิงสาเหตุมากกว่าการจัดระบบด้วยเงินที่เป็นหนี้แต่ถึงอย่างไรก็ตามที่ได้วิเคราะห์มาทำให้เห็นภาพรวมของหนี้สินทั้งในระบบและนอกระบบ รวมทั้งหนี้สินภาคครัวเรือนที่ยังมีอัตราการเพิ่มของความทุกข์หรือคุณภาพชีวิตของประชาชนที่แย่เพราะประชาชนมีหนี้สินคอยรบกวนจิตใจไม่ให้เกิดความสุขตามอัตภาพที่ควรจะเป็นเพราะฉะนั้น การจัดการหนี้สินทางพระพุทธศาสนาอาจจะต้องเข้าไปมีบทบาทที่สำคัญอย่างมากหรือสามารถทำให้คำสั่งสอนมีผลหรืออิทธิพลต่อประชาชนได้อย่างหนึ่งจนสามารถเพิ่มศักยภาพในการจัดการหนี้สินให้น้อยลงไปหรือหมดไปในที่สุด ประกอบด้วย 4 แนวทางที่สำคัญได้แก่

แนวทางที่ 1 การเพิ่มช่องทางการแสวงหารายได้รอง ลดรายจ่ายหรือค่าครองชีพให้น้อยลง เพราะเมื่อใดรายจ่ายมากกว่ารายรับ ย่อมทำให้ผู้นั้นไม่มีทางที่จ่ายหนี้ได้หมดอย่างแน่นอนจึงต้องแสวงหาแนวทางอื่น ๆ มาชดเชยให้ได้ ด้วยการลดความต้องการได้ในวัตถุเป็นอันดับแรก หากลดไม่ได้ต้องแสวงหารายได้จากแหล่งอื่นเพิ่มเติมซึ่งในปัจจุบันอาชีพมีได้จำกัดอยู่เฉพาะกลางวันเท่านั้น แต่รายได้สามารถประกอบอาชีพได้ในตอนกลางคืนหรือหลังเลิกงานก็ได้แต่ต้องละเว้นความเกียจคร้านอย่างเด็ดขาด นอกจากนี้การสร้างอาชีพนอกเหนือจากเวลานั้นนั้นแสดงถึงความขยันในการสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัวอย่างยิ่ง นอกจากนี้การใช้จ่ายในแต่ละวันยังมีข้อที่ต้องศึกษาให้มากจะต้องทราบที่มาที่ไปของเงินที่ได้กับที่รับมาว่ามาจากไปไหนไปที่ไหนบ้างเพื่อที่จะป้องกันการสูญเสียของเงินภายหลังจากการแสวงหามาได้แล้ว ซึ่งจะต้องปฏิบัติไปอย่างนี้ทั้งรายรับประจำวัน รายรับประจำเดือน และรายรับประจำปีซึ่งต้องมีการตรวจสอบอย่างต่อเนื่องสอดคล้องกับงานวิจัยของ ไพโรจน์ บัวสุข ศึกษาเรื่อง แนวทางการแก้ไขปัญหาหนี้สินเกษตรกรตามแนวพุทธของปราชญ์ชาวบ้านจังหวัดขอนแก่น จากการศึกษาพบว่า แนวทางแก้ไข

ปัญหาหนี้สินเกษตรกรแบบยั่งยืน คือ เกษตรกรต้องทำให้มีรายได้รายวัน รายเดือน รายปีและเงินบำนาญ (ไพโรจน์ บัวสุข, 2557 : 20)

แนวทางที่ 2 กำหนดนโยบายการส่งเสริมเก็บออมให้มากยิ่งขึ้นหรือที่เรียกว่า การเก็บรักษาทรัพย์สินที่แสงวหามาได้ อย่าให้สูญหายไปโดยง่ายหรือถูกทำลายไปด้วยภัยต่าง ๆ ซึ่งในปัจจุบันมีธนาคารไว้คอยเก็บทรัพย์สินที่เป็นเงินสดไว้แต่กระนั้นผู้เก็บหรือเจ้าของบัญชีก็สามารถทำการถอนหรือโอนหรือจัดการอย่างหนึ่งอย่างใดได้โดยสะดวกทำให้ไม่ได้มีความแตกต่างไปจากการเก็บเงินไว้ที่บ้านนอกจากนี้ความปลอดภัยและมั่นใจในธนาคารนั้น ๆ แต่ถึงอย่างไรก็ตามถ้าจะมีได้จะต้องตั้งข้อสังเกตกับธนาคารแต่ตั้งข้อสังเกตสำหรับเจ้าของบัญชีว่าสามารถนำเงินออกมาได้โดยง่าย ดังนั้น ควรจะมีจัดโครงการสัปดาห์แห่งการออกตั้งแต่เด็ก ๆ ไปจนถึงวัยผู้ใหญ่อย่างเช่นโครงการออมวันละบาท และโครงการอื่นๆ ที่ส่งผลต่อการเก็บออมของประชาชนในประเทศไทยอย่างเหมาะสมเพื่อจะได้ไม่ใช้เงินไปโดยง่าย และมีความพอเพียงระหว่างรายรับกับความขยันของคนนั้นสอดคล้องกับงานวิจัยของ ดวงพร สมสมัย และคณะ ศึกษาเรื่อง การพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างยั่งยืนตามหลักธรรมที่พุทธมิกิตถประโยชน์ 4: กรณศึกษา อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี จากการศึกษา กลุ่มตัวอย่างมีความขยันมาก แต่ไม่สามารถรักษาทรัพย์สินและใช้จ่ายอย่างเหมาะสม ประชาชนร้อยละ 49.70 มีรายได้ไม่พอกับรายจ่ายและต้องกู้เงิน ประชาชนไม่นิยมจดบันทึกรายรับรายจ่าย หลังจากการนำรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตไปใช้ ประชาชนมีหลักธรรม 4 ด้านเพิ่มขึ้น คือ ขยันหารักษาทรัพย์สิน คบคนดีเป็นมิตรและใช้ชีวิตอย่างพอเพียง (ดวงพร สมสมัย และคณะ, 2554 : 189)

แนวทางที่ 3 การเลือกคบมิตรที่มีความรู้คู่คุณธรรม จริยธรรม เพราะในสังคมปัจจุบันมีสิ่งล่อตาล่อใจมากมายที่จะสามารถนำพาผู้คนให้หลงใหลไปในอบายมุขทั้งหลาย รวมทั้งสิ่งที่ผิดกฎหมายอื่น ๆ อีกด้วย แต่กระนั้นการไปมาหาสู่ระหว่างกันที่เรียกว่า เพื่อนย่อมมีความหมายในหลายด้าน เช่น เพื่อนกิน เพื่อนเที่ยว เพื่อนทุกข์เพื่อนสุข เพื่อนเรียน เป็นต้น เพื่อเหล่านี้ย่อมมีอุปนิสัยต่างกันแต่ตนเองก็ย่อมต้องมีการทำกิจกรรมร่วมกันบ้าง ๆ ทั้งดีบ้างเลวบ้างปะปนกันไป บางครั้งก็นำความเดือดร้อนไปให้กับครอบครัว ไปให้กับพ่อแม่ เป็นต้น ดังนั้น แม้ว่าจะไม่สามารถหลีกเลี่ยงในการคบหาเพื่อนหรือคนรู้จักได้ แต่การมีสติปัญญาในการเลือกกลียณมิตร ย่อมเป็นทางออกเดียวที่สามารถสร้างภูมิคุ้มกัน หรือสามารถปกป้องตนเองไม่ให้ไปสู่ความชั่วร้ายตามเพื่อน ๆ อย่างนี้เรียกว่า กลุ่มหรือสังคมมีอิทธิพลต่อผู้นั้น แต่หากกลุ่มนั้นมีกิจกรรมชั่ว แต่ตนเองไม่ร่วมกลุ่มด้วยอย่างเรียกว่า การเป็นอยู่อย่างฉลาด และพยายามถอยห่างจากกลุ่มเพื่อนเหล่านั้น แต่หากเป็นกลุ่มที่ดีจะมีลักษณะการรวมกลุ่มอีกลักษณะหนึ่งกล่าวคือ จะมุ่งสร้างประโยชน์ให้กับผู้อื่น มีความเสียสละต่อส่วนรวม สามารถแนะนำ ปรีกษาเพื่อนในกลุ่มถึงการสร้างความดีร่วมกันซึ่งพระจะจุญญาณวิโช (รักษาปา) (2555) ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์ความเพนกลียณมิตรของพระสารีบุตรเถระ พบว่า กลียณมิตรจะเป็นผู้ชักนำเพนผู้ตั้งศรัทธาภาพที่มีอยู่ในตัวบุคคลออกมาแสดง ชี้ให้เห็นถึงคุณและโทษ บอกทางที่ถูกยกระดับความคิดและความเข้าใจต่อชีวิต ที่ต่ำขึ้นสู่ที่สูง เป็นผู้มี น้ำใจดีงาม เอื้อเฟื้อเกื้อกูลประโยชน์ตนและผู้อื่นแล้ว ดังนั้น ทำให้เห็นว่า การเลือกคบมิตรที่ดีสามารถป้องกันทรัพย์สินของตนเองได้เป็นอย่างดี ป้องกันความสูญเสียจิตวิญญาณอื่น ๆ เพราะกลียณมิตรสามารถชี้คุณโทษต่อสิ่งที่จะกระทำได้เพื่อป้องกันเหตุร้ายที่จำเกิดขึ้น

แนวทางที่ 4 การส่งเสริมระบบเศรษฐกิจพอเพียงให้ครอบคลุมทุกพื้นที่พร้อมทั้งสร้างเหตุจูงใจให้มากยิ่งขึ้น ที่เรียกว่า การดำเนินชีวิตอย่างสมถะ มีความเรียบง่าย สันโดษ มัธยัสถ์ รู้จักอดออม ไม่ฟุ้งเฟ้อ เป็นต้น เพราะส่วนใหญ่การแสวงหาเงินไม่ได้มีความยากลำบากมากนักในสังคมปัจจุบัน แต่การใช้เงินอย่างไม่รู้จักคุณค่าต่างหากที่ทำให้คนจนลงไปเรื่อยๆ เพราะการจัดการเงินเป็นไปตามอำนาจการสั่งการของกิเลสตัณหาพาไปให้คนใช้จ่ายเงินอย่างสุรุยสุหร่ายอย่างมาก เพราะไม่รู้จักที่พอใจในสิ่งที่ตนเองมี เช่น การลดรายรับ แต่เพิ่มรายรับ ทุกครอบครัวสามารถกระทำได้แต่อาจจะยุ่งยากบ้างแต่ก็เป็นไปเพื่อความเหมาะสมและสมดุลของรายรับกับรายจ่าย เช่น การปลูกผักกินเอง ลดการซื้อสินค้าในตลาดลงไปจะทำให้รายจ่ายน้อยลง การลดการทานอาหารนอกบ้าน แต่การจัดการทำกับข้าวทานกันเองในครอบครัว การซ่อมแซมอุปกรณ์บางชนิดโดยไม่ซื้อใหม่ เป็นต้น ซึ่งสามารถจะลดรายจ่ายลงไปได้อย่างมากมายในลักษณะดังกล่าวอาจจะต้องเพิ่มทักษะการใช้ชีวิตอย่างสมถะ มีความเรียบง่าย พอใจในสิ่งที่ตนเองมีให้มากลดอิทธิพลจากสังคมให้น้อยลงไปให้มากที่สุดเพราะสังคมไทยปัจจุบันเป็นสังคมแห่งการแข่งขันทำให้ผู้คนจำนวนไม่น้อยต่างก็ต้องหาแสวงหาเงินเพื่อทำให้ตนเองสะดวกสบายมากขึ้นโดยไม่สนใจวิถีการได้มาซึ่งเงิน ดังนั้น การส่งเสริมระบบเศรษฐกิจพอเพียงน่าจะเป็นหนทางที่ดีที่สุดสำหรับคนไทยในยุคหนึ่งสินมากมาย และเป็นทางออกสำหรับประเทศไทยที่จะก้าวไปสู่ความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนในอนาคตต่อไป

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

บทความวิชาการฉบับนี้มีความมุ่งหมายและวิเคราะห์ระบบการจัดการหนี้สินทางพระพุทธศาสนา ทำให้เห็นถึงมิติการจัดการหนี้สินเป็นคำสั่งสอนถึงปัจจัยการดำเนินชีวิตในยุคปัจจุบันที่ใคร ๆ ต่างก็ต้องการทรัพย์สินที่เรียกว่าเงิน มาทำหน้าที่เอื้ออำนวยความสะดวกสบายให้กับตนเอง และครอบครัวทำให้พบว่า หลักการทางพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงการจัดการหนี้สินจะมีหลักพุทธธรรมมากมาย เช่น หลักการเว้น อดบายนุช 6 หลักโภควิภาค 4 หลักโภคาทิยะ 5 หลักสันโดษ 3 หลักมัตตัญญูตา กุลจิรัฏฐิติธรรม 4 เป็นต้น แม้ว่าแต่ละหลักธรรมจะมีความแตกต่างกันออกไปหรือเป็นหลักพุทธธรรมที่สามารถนำไปอธิบายในแต่ละแง่มุม เช่น หลักอดบายนุช ซึ่งเป็นหลักที่ชาวพุทธควรเว้นแต่กระทั่งเศรษฐกิจก็สมควรงดเว้นเพราะเป็นสิ่งที่นำไปสู่หายนะหรือความชั่วร้ายอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องงดเว้นอย่างเด็ดขาด หากเป็นชาวบ้านโดยทั่วไปก็ควรที่จะงดเว้นอย่างเด็ดขาดเพราะไม่ได้ช่วยให้ตนเองและครอบครัวมีความสุข หรือมีคุณภาพชีวิตที่ดีไปกว่าที่เป็นอยู่

การจัดการหนี้สินตามหลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ หรือที่เรียกว่า หัวใจเศรษฐกิจ โดยมีคำย่อว่า อุ อา กะ สะ ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเกื้อกูลและเกิดประโยชน์ในปัจจุบัน เป็นหลักธรรมที่นำมาซึ่งความสุขของมนุษย์ และสามารถสัมผัสความสุขได้ในปัจจุบันชาติ ประกอบด้วย 4 ประการ ได้แก่

1. อุฏฐานสัมปทา คือ ความขยันในการแสวงหาทรัพย์สิน เพราะเมื่อผู้ใดมีหนี้สินอย่างใดอย่างหนึ่งจำเป็นจะต้องเกิดความขยันมากกว่าผู้อื่นเพื่อลดจำนวนของหนี้สินลงไปจนกว่าจะหมดไปมากที่สุด ซึ่งจะต้องใช้เวลานานเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับวิธีการแสวงหาทรัพย์สินอย่างถูกเหมาะสมกับสรรพกำลัง สติปัญญา ความรู้ของตนเองให้มากที่สุด แต่กระนั้นก็ต้องรู้จักการถนอมกำลังไว้เพื่อการเจ็บไข้ได้ป่วยก็อาจจะมีผลกระทบในด้านความเป็นอยู่ตามมาก็ได้

ดังนั้น การปลดหนี้สินหรือการจัดการหนี้สินอย่างน้อยที่สุดผู้ที่ติดหนี้สินจะต้องมีความขวนขวายในการแสวงหาเงินมาเพื่อชดใช้หรือจ่ายหนี้ตามที่มืออยู่เพื่อการดำเนินชีวิตอย่างอิสระโดยปราศจากหนี้ในอนาคตต่อไป

2. อารักขสัมปทา คือ การรักษาทรัพย์สินที่แสวงหามาได้แล้ว ซึ่งเป็นเรื่องปกติของผู้คนในปัจจุบันที่มีธนาคารไว้เก็บเงินทางในรูปแบบของธนบัตรหรือเงินสด แต่กระนั้น เงินสดในธนาคารจะปลอดภัยก็ต่อเมื่อเจ้าของมีสติปัญญาในการรู้จักระงับความต้องการอยากได้ซึ่งสิ่งไม่จำเป็นใด ๆ เพราะเงินในธนาคารย่อมถอนออกมาได้ตลอดเวลาเพื่อการใช้จ่ายตามความต้องการนั้น ๆ เพราะฉะนั้น การรักษาเงินทองหรือทรัพย์สินที่หามาได้ต้องเป็นการรักษาจิตใจให้ไม่เกิดความอยากได้ อยากมี มากนักจึงจะทำให้การรักษาทรัพย์สินนั้นคงอยู่ได้นานที่สุด นอกจากนี้ การรักษาทรัพย์สินในปัจจุบันจะมีความหลากหลายรูปแบบ เช่น การรักษาเงินสดในธนาคาร การซื้อทองคำใส่หรือของมีค่าอื่น ๆ ที่สามารถแลกเปลี่ยนเป็นเงินได้ การลงทุนในรูปแบบการฝากแบบประกันชีวิตที่ได้เงินคืน เป็นต้น ซึ่งคนในปัจจุบันอาจจะมีวิธีการที่หลากหลายมากกว่านี้ก็ย่อมเป็นไปได้แต่อย่างน้อยก็สร้างความเชื่อมั่นให้กับตนเองในอนาคตว่าจะไม่ลำบากมากนักหากมีการจัดการเงินให้คงอยู่

3. กัลยาณมิตรตตา คือ การเลือกคบหากับผู้ที่มีศีลธรรม คุณธรรม ที่เป็นประเด็นหลักก็เพราะการเลือกคบมิตรหรือการคบเพื่อนที่มีความจำเป็นอย่างมากในสังคมปัจจุบันที่เอาแน่เอานอนอะไรกับใครไม่ได้แทบทั้งสิ้น ถึงแม้ว่าจะรู้จักผู้้นั้นมาช้านานก็ตาม แต่เรื่องเงินทองอาจจะทำให้กลายเป็นศัตรูในอนาคตก็เป็นได้ แต่ผู้ที่มีความรู้ มีสติปัญญามีการพิจารณาถึงเพื่อนที่ดีว่ามีลักษณะเป็นเช่นไร และพยายามถอยห่างออกไปจากเพื่อนที่มีนิสัยไม่ดีให้มากที่สุด โดยเลือกคบเฉพาะเพื่อนที่เป็นกัลยาณมิตรเท่านั้นจึงจะมีความปลอดภัย เพราะเพื่อนที่ดียอมให้คำปรึกษาในสิ่งที่ดี ๆ แนะนำให้รู้จักสิ่งที่เป็นประโยชน์ นำทางให้เราไปสู่สถานที่ดี ๆ เป็นต้น ดังนั้น การเลือกคบเพื่อนในสังคมปัจจุบันสามารถปลดปล่อยหนี้สินได้หรือไม่ หรือจะสะสมหนี้สินเพิ่มเติมก็ด้วยสติปัญญา และรู้จักเลือกคบมิตรที่ดีเท่านั้น

4. สมชีวิตา คือ การใช้ชีวิตอย่างพอเพียงตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ไม่สุรุยสุห่ายจนเกินไปที่ไม่ทำให้ตนเกิดหนี้สินล้นพ้นตัว เพราะการตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ การประกอบสัมมาชีพ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ชีวิตอย่างสมถะเรียบง่าย บนพื้นฐานของวิถีชีวิตแบบชาวชนบท แต่กระนั้น หากไม่สามารถจะใช้ชีวิตอย่างชีวิตชนบทได้ก็ด้วยการปรับการดำเนินชีวิตของตนเองให้มีความพอดีกับฐานะของตนเองเป็นที่ตั้ง ซึ่งจะต้องถือคติให้ได้ว่า รายรับจะต้องมีมากกว่ารายจ่ายในแต่ละวัน เพื่อการเก็บออมไว้ใช้ในอนาคต แต่หากวันใดมีรายจ่ายมากกว่าจะต้องทำการวิเคราะห์และแสวงหาแนวทางแก้ไขหรือการป้องกันให้ได้

จึงควรให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ตระหนักและนำไปสร้างเป็นนโยบายจัดการหนี้สินภาคประชาชนโดยเฉพาะผู้มีรายได้น้อยได้แก่ลดการเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจให้มากขึ้น พร้อมทั้งการเพิ่มช่องทางการแสวงหารายได้ และการประนีประนอมกับเจ้าหนี้ทั้งในระบบและนอกระบบเพื่อยืดระยะเวลาให้กับผู้มีหนี้สินรายได้น้อย นอกจากนี้ การเพิ่มแผนงานสำหรับการป้องกันหนี้สินของประชาชนโดยการส่งเสริมความขยัน ช้นแข็ง การรู้จักการออมทรัพย์สิน การเลือกคบเพื่อนที่ดี และการอยู่อย่างพอเพียงของประชาชนจะทำให้เกิดกระแสของทุนนิยมที่โหมกระพือซ้ำเติมสังคมไทยในปัจจุบันให้สามารถลดกระแสของความอยากได้ อยากมีลงไปได้ไม่มากนักน้อย ซึ่งผนวก

กับการส่งเสริมปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงควบคู่ไปกับการดำเนินชีวิตไปพร้อมกับซึ่งเชื่อว่า จะสามารถลดการเป็นหนี้สินบนเส้นทางใหม่ที่ดียิ่งขึ้นซึ่งอยู่ภายใต้แนวคิดการจัดการหนี้ทางพระพุทธศาสนา

References

- ดวงพร สมสมัย และคณะ. (2554). การพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างยั่งยืนตามหลักธรรมทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์. *SDU Research Journal Sciences and Technology*. ปีที่ 7. ฉบับที่ 3. (กันยายน-ธันวาคม).
- นงลักษณ์ เทพสวัสดิ์. (2541). *วิเคราะห์ปัญหาสำคัญในสังคมไทย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2546). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระจะจุ ญาณวิโช (รักษาปา). (2555). การศึกษาวิเคราะห์ความเปราะบางของพระสารีบุตรเถระ. (พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต) (พระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ไพโรจน์ บัวสุข. (2557). แนวทางการแก้ไขปัญหาหนี้สินเกษตรกรตามแนวพุทธของปราชญ์ชาวบ้านจังหวัดขอนแก่น. *วารสารสถาบันวิจัยญาณสังวร*. ปีที่ 5. ฉบับที่ 2. (กรกฎาคม-ธันวาคม)
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
- ศูนย์พยากรณ์เศรษฐกิจและธุรกิจ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย. (2557). *หนี้สินของคนไทย. หนังสือพิมพ์ คม ชัด ลึก*. ฉบับวันศุกร์ที่ 25 กรกฎาคม 2557.
- ศูนย์วิจัยกสิกรไทย. (2559). *กสิกรไทยคาดหนี้ครัวเรือนปี 58 เพิ่มขึ้นในอัตราชะลอต่ำกว่า 5 ปี ที่ผ่านมา. หนังสือพิมพ์ฐานเศรษฐกิจ*. ฉบับวันพฤหัสบดี ที่ 31 มีนาคม 2559.